

Zarys dziejów przemysłu papierniczego w województwie wileńskim*

Wstęp

Dzieje przemysłu papierniczego z czasów II Rzeczypospolitej, pomimo stosunkowo krótkiego dystansu dzielącego nas od okresu międzywojennego, ciągle kryją wiele tajemnic. Dotąd słabo poznana została historia branży papierniczej na Wileńszczyźnie. Obszar, który po drugiej wojnie światowej stanowił część Socjalistycznej Republiki Litewskiej, wchodzącej w skład Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, ze zrozumiałych względów nie był przedmiotem zainteresowań polskich historyków. Dlatego w polskim piśmiennictwie o zakładach papierniczych na wschodnich rubieżach kraju pisano jedynie w kontekście historii papiernictwa na obszarze całej Rzeczypospolitej szlacheckiej i II Rzeczypospolitej. Temat historii papiernictwa na Kresach Wschodnich Polski międzywojennej stał się tematem badań Muzeum Papiernictwa dopiero w ostatnich latach¹.

Opracowanie przedstawia wytwórczy² przemysł papierniczy na obszarze Wileńszczyzny w okresie II Rzeczypospolitej. Aby właściwie scharakteryzować branżę w latach międzywojennych, pokrótce omówiono początki papiernictwa na Wileńszczyźnie od XVI wieku, ze szczególnym uwzględnieniem zakładów wzniesionych w XIX stuleciu, które przetrwały do czasów włączenia tego obszaru do Polski. Temat należy uznać za niewyczerpany, a badania za warte kontynuowania.

* Autor składa podziękowania Pani Teresie Brazewicz z Nowej Wilejki za pomoc w zidentyfikowaniu podwileńskich miejscowości, w których istniały papiernie.

¹ M. Szymczyk, *Przemysł papierniczy na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej* [w:] *Kresy Wschodnie. Gospodarcze i społeczne znaczenie polskich kresów*, red. T. Głowiński, Wrocław 2015, s. 171–181; idem, *Papiernictwo na obszarach II Rzeczypospolitej, utraconych na rzecz ZSRR*, „Przeгляд Papierniczy” 2018, nr 7, s. 429–432; idem, *Papiernia Grzegorza Kureca w Grzegorzewie*, „Przeгляд Papierniczy” 2019, nr 7, s. 439–442.

² Wytwórczy przemysł papierniczy obejmował fabryki wytwarzające z drewna ścier i celulozę oraz papier i tekturę litą. Zakłady te były dużymi i średnimi przedsiębiorstwami (zatrudniały od kilkudziesięciu do kilkuset osób) i eksploatowały duże i energochłonne maszyny. Z powodu uciążliwości fabryk wytwórstwa papierniczego dla okolicznych mieszkańców (z powodu natężenia hałasu maszyn produkcyjnych, emisji spalin i złoonych substancji), zwykle budowano je poza granicami miast. Z kolei zakłady przetwórstwa papierniczego w okresie międzywojennym z reguły były małe, zatrudniały od kilku do kilkunastu pracowników i wykorzystywały niewielkie i nierzadko poruszane ręcznie urządzenia. Lokalizowano je w miastach, niekiedy w suterrenach budynków mieszkalnych. Zajmowały się przetwarzaniem papieru na opakowania, tuleje, zeszyty i księgi handlowe. Ze względu na odmienną technologię produkcji w zakładach przetwórczych poświęcono im odrębne opracowanie.

1. Początki papiernictwa na Wileńszczyźnie

Wiedzę na temat początków papiernictwa na Wileńszczyźnie czerpiemy z opracowania historyka papiernictwa na Litwie – Edmundasa Laucevičiusa, wydanego w języku litewskim w 1967 roku.

Pierwszy młyn papierniczy w stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego założono w 1524 roku. Kolejne papiernie powstawały zarówno w samym Wilnie, jak też w leżących po jego wschodniej stronie **Popławach**, w **Kolonii Wileńskiej**, w **Markuciach** czy leżących nieco dalej, bo około 5 km na wschód od miasta, **Rekanciszkach**. Miejscowości tych próżno dziś szukać na mapie, gdyż zostały włączone w granice Wilna, a Rekanciszki ponadto w drugiej połowie XIX wieku stały się częścią miasteczka Nowa Wilejka, które po drugiej wojnie światowej również przyłączono do stolicy Litwy. We wczesnym okresie odnotowano również działalność młyna papierniczego w pobliżu **Mickun** – około 20 km na wschód od centrum Wilna. Do połowy XVII wieku obszar ten stał się jednym z większych ośrodków wyrobu papieru w I Rzeczypospolitej³. Okres wojny Rzeczypospolitej z Rosją (1654–1667) nie sprzyjał rozwojowi jakiegokolwiek wytwórczości na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Szczególnie tragicznie dla Wilna i okolic zapisał się rok 1655, kiedy w sierpniu miasto zostało zdobyte, splądrowane i zniszczone przez Kozaków i oddziały cara Aleksego I Romanowa. Rzeź mieszkańców trwała 3 dni, a zabudowania płonęły 17 dni, w wyniku czego znaczna część miasta obróciła się w zgłiszcza⁴. Zapewne podobny los spotkał również część tutejszych młynów papierniczych, które uległy zniszczeniu lub zawiesiły działalność. Panujący od 1667 roku względny spokój zaowocował reaktywowaniem tylko niektórych papierni, m.in. jednego z młynów w Wilnie, Popławach, Mickunach czy Rekanciszkach⁵. Jedną z nielicznych papierni założonych w późniejszym okresie był młyn w Kojranach. Zachował się jego opis z 1728 roku, sugerujący, że powstał on przed wielu laty⁶.

Przełom XVIII i XIX stulecia ponownie okazał się okresem niepomyślnym dla rozwoju Wileńszczyzny. W wyniku rozbiorów i upadku I Rzeczypospolitej tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego zostały włączone do Cesarstwa Rosyjskiego. Ponadto piętno na okolicach Wilna odcisnęła wyprawa Napoleona na Rosję oraz tragiczny powrót Wielkiej Armii w 1812 roku. Wojny i destabilizacja nie sprzyjały rozwojowi gospodarczemu Litwy, która na początku XIX wieku była krajem pozbawionym przemysłu i mocno zacofanym.

Brakuje informacji z pierwszych porozbiorowych lat o zakładaniu w okolicach Wilna nowych papierni, a na początku XIX wieku wileńscy drukarze wręcz uskarża-

³ E. Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.*, t. 1, Vilnius 1967, s. 56–73.

⁴ P. Jasienica, *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, Warszawa 1986, s. 137; J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1990, s. 153.

⁵ E. Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* [3].

⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 4, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1883, s. 250.

li się na brak papierni w pobliżu miasta. Niezbędny do ich działalności papier trzeba było sprowadzać z daleka, przez co był „niezmiernie drogi i trudny do nabycia”⁷.

Rozwój gospodarczy na Wileńszczyznę zawitał dopiero w drugiej dekadzie XIX wieku za sprawą kilku rodzin szlacheckich, z Pusłowskimi na czele. Hrabia Wojciech Pusłowski, twórca potęgi finansowej rodu, wielkiej fortuny dorobił się dzięki dostawom żywności dla rosyjskiej armii podczas wojen Rosji z Napoleonem. Dzięki zdobytym wówczas środkom wykupił wiele podupadających majątków, stając się jednym z najbogatszych magnatów na Litwie. Pusłowski przywiązywał ogromną wagę do tworzenia w swych dobrach zakładów przemysłowych, głównie rolno-spożywczych, ale również fabryk sukna, dywanów, wytwórni płótna i metalowych narzędzi oraz papierni. Działania te pozwalały uzyskiwać z majątków znacznie większe dochody, niż byli w stanie osiągnąć wcześniejsi właściciele, nastawieni wyłącznie na ekstensywną gospodarkę rolną. Wojciech Pusłowski jest uznawany za pioniera uprzemysłowienia Litwy. Jednym z największych jego zakładów była fabryka papieru w Kuczkuryszkach⁸.

Liczne informacje na temat początków tej fabryki znamy dzięki Ludwice Ussowicz – autorce historii Nowej Wilejki, opracowanej i opublikowanej wiele lat po jej śmierci przez Teresę Brazewicz.

Folwark Kuczkuryszki leżał na gruntach starostwa rekanciskiego, które w 1809 roku Wojciech Pusłowski przejął z rąk wcześniejszego właściciela – Michała Włodka. W majątku Rekanciszki nowy właściciel szczególne znaczenie nadał kuczkuryskiemu folwarkowi leżącemu w zakolu rzeki Wilenki, w pobliżu traktu biegnącego z Wilna do Połocka. Właśnie tam założył on młyn papierniczy, który z czasem stał się głównym dostawcą papieru dla Wilna.

Istnieją pewne rozbieżności w kwestii datowania budowy papierni. Według Ludwicy Ussowicz papiernia rozwijała się jeszcze przed 1818 rokiem, a po pożarze, który doszczętnie zniszczył zabudowania, odbudowano je w 1820 roku⁹. Z kolei Edmundas Laucevičius informuje o rozpoczęciu budowy papierni w 1823 roku i uruchomieniu jej już w następnym roku¹⁰. W obszernym opisie fabryki sporządzonym przez Michała Balińskiego i opublikowanym w połowie lat 30. XIX wieku widnieje informacja o założeniu papierni w 1824 roku i unowocześnieniu jej dwa lata później¹¹.

Z opracowania Balińskiego wyłania się obraz dużego przedsiębiorstwa, złożonego aż z 11 budynków. Spośród ważniejszych urządzeń Baliński wymienia 3 holendry

⁷ L. Abramowicz, *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie. Zarys historyczny 1525–1935*, Wilno 1925, s. 89, 92.

⁸ U. Oettingen, *Zaangażowanie rodziny Pusłowskich w rozwój przemysłu na Litwie i w Królestwie Polskim w XIX i w początkach XX wieku*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*” 2010, t. 8, s. 105.

⁹ L. Ussowicz, *Zarys dziejów Nowej Wilejki*, oprac. T. Brazewicz, 30.11.2016, portal Związku Polaków na Litwie, <<http://zpl.lt/2016/11/zarys-dziejow-nowej-wilejki-7/>> [dostęp: 16.07.2019].

¹⁰ E. Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* [3], s. 65.

¹¹ M. Baliński, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*, Wilno 1835, s. 124–127.

(młyny przetwarzające szmaty na masę papierniczą), 4 drewniane kadzie do przygotowywania zmielonej w holendrach masy papierniczej, aż 6 kadzi czerpalnych wyłożonych miedzianą blachą, w których masa podgrzewana była parą, 6 pras do odciskania wody z papieru, 4 prasy do odciskania suchego papieru, 4 drewniane prasy wykorzystywane do innych celów oraz 1 „banię parową z odpowiednią liczbą kotłów miedzianych”¹². W 1833 roku zakład zatrudniał 70 robotników, a wyprodukował 9 364 rzyzy papieru, z czego sprzedano 7 359 ryz¹³. Dane te pozwalają stwierdzić, że kuczkuryska czerpalnia papieru była zakładem dużym¹⁴.

Z lat 40. XIX wieku pochodzą informacje dotyczące wartości produkcji młyna, która w 1846 roku osiągnęła poziom 25 182 rubli. W kolejnym roku odnotowano znaczący spadek – do 10 776 rubli¹⁵.

O wiele mniej wiadomo o młynie papierniczym założonym prawdopodobnie również po zakończeniu wojen napoleońskich przez hrabiego Wawrzyńca Puttkamera w jego folwarku w Braźelcach. Papiernia leżała już za granicą guberni wileńskiej, na obszarze ówczesnej guberni grodzieńskiej, jednak z uwagi na stosunkowo niewielką odległość od Wilna (50 km) to ona była w latach 30. XIX wieku dostawcą niższych gatunków papieru dla odbiorców wileńskich¹⁶.

Na początku lat 30. XIX wieku zaczęto budowę papierni w pobliżu Werk – miejscowości leżącej 10 km na północ od Wilna. Młyn powstał w przysiółku nazwanym Nowe Werki, nad rzeką Wilią. Inwestycja należała do Franciszka Józefa Opitza i Wilhelma Laugenbacha. Pierwszy ze współników był prominentnym urzędnikiem wileńskim, a drugi wcześniej pełnił funkcję dyrektora papierni należącej do hrabiego Pusłowskiego w Kuczkuryskach, stąd na wytwarzaniu papieru znał się bardzo dobrze. Budynki fabryczne wzniesiono w 1834 roku z niezwykłą starannością¹⁷. Papiernia nowowerkowska stała się z czasem głównym konkurentem o wileński rynek papieru dla zakładu z Kuczkuryszek. W obydwu papierniach produkcja odbywała się w podobny sposób: szmaty mielono w holendrach na masę papierniczą, z której na sitach ręcznie formowano arkusze papieru, suszone następnie w typowych dla młynów papierniczych suszarniach. Nie odnaleziono dotąd tak dokładnego opisu papierni z Nowych Werk jak w przypadku zakładu hrabiego Pusłowskiego. Wiemy jednak, że czerpalnia została uruchomiona w 1836 roku, a trzy lata później zakład zrównał wielkość swej produkcji z ilością papieru wytwarzanego w czerpalni w Kuczkuryskach. W 1847 roku, z powodu znaczącego spadku produkcji w konkurencyjnej papierni, wytwórnia

¹² Przypuszczalnie chodzi o warnik do gotowania szmat.

¹³ M. Baliński, *Opisanie statystyczne miasta Wilna* [11], s. 127.

¹⁴ Przykładowo młyn papierniczy w Dusznikach, uznawany za jedną z większych papierni na Śląsku, w okresie swej największej świetności dysponował 2 kadziami czerpalnymi, zatrudniał około 36 pracowników, a wytwarzał około 4 400 ryz papieru. P. Pregiel, *Duszniki przez Zimmermanna opisanie*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2010, t. 4, s. 97.

¹⁵ E. Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* [3], s. 67.

¹⁶ M. Baliński, *Opisanie statystyczne miasta Wilna* [11], s. 135.

¹⁷ *Ibidem*, s. 127–128.

w Nowych Werkach była zdecydowanym liderem w branży, osiągając wartość produkcji na poziomie 25 tysięcy rubli, przy zatrudnieniu 43 osób¹⁸.

2. Przemiany w technice i technologii wytwarzania papieru

2.1. Nowe trendy w światowym papiernictwie

W okresie budowy młynów papierniczych w Kuczkuryszkach, Brażelcach i Nowych Werkach w wielu krajach ręczna technika formowania arkuszy powoli zastępowana była metodą maszynową. Pierwsza maszyna papiernicza została skonstruowana w 1798 roku we Francji, jednak ulepszone urządzenia wytwarzające papier zaczęto budować w oparciu o francuskie doświadczenia w Anglii już na początku XIX stulecia. Wojny napoleońskie i blokada kontynentalna uniemożliwiły rozprzestrzenianie się nowej techniki produkcji na kontynencie europejskim. Po upadku Napoleona maszyny papiernicze skonstruowane przez angielską firmę Bryan Donkin zostały sprzedane w 1814 roku do papierni rosyjskiej w Petersburgu, rok później do Annonay we Francji, a w 1819 roku do papierni pruskiej w Berlinie¹⁹. W latach 20. XIX wieku zaczęto produkować maszyny papiernicze w krajach niemieckich. W 1834 roku zainstalowano pierwszą maszynę papierniczą na Śląsku, a w 1838 roku w Jeziornie koło Warszawy.

Maszynowa technika wytwarzania papieru szybko wypierała ręczną metodę czerpania papieru, tym bardziej że fabryka wyposażona w maszynę skonstruowaną pod koniec lat 30. XIX wieku była w stanie wyprodukować 500–600 kilogramów papieru dziennie, czyli kilkakrotnie razy więcej niż młyn papierniczy. Maszyny budowane w latach 40. XIX wieku były jeszcze wydajniejsze, wskutek czego wygrywały konkurencję zarówno u odbiorców papieru, jak też u dostawców surowców papierniczych, stopniowo spychając młyny na margines. W drugiej połowie XIX wieku obserwujemy szybki upadek rękodziela papierniczego na całym kontynencie europejskim. Właściciele młynów papierniczych, których było na to stać, przebudowywali swe zakłady, zastępując kadzie czerpalne maszynami papierniczymi. Pozostali byli skazani na zmianę branży lub na zamknięcie papierni. Zmiana techniki produkcji z ręcznej na maszynową wiązała się z wielkim wydatkiem, gdyż maszyny papiernicze były urządzeniami bardzo kosztownymi. Ponadto w celu zainstalowania i uruchomienia maszyny papierniczej należało przygotować odpowiednią halę produkcyjną, zapewnić napęd (w tamtym okresie były to z reguły wydajniejsze od kół wodnych turbiny wodne, a z czasem również maszyny parowe). Ponadto w zakładzie należało wybudować kotłownię do wytwarzania pary ogrzewającej sekcję suszącą w maszynie papierniczej oraz napędzającej maszynę parową (odtąd papierniom zaczęły towarzyszyć wysokie kominy)²⁰.

¹⁸ E. Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* [3], s. 71.

¹⁹ F. Schmidt, *Von der Mühle zur Fabrik*, Mannheim 1994, s. 209.

²⁰ M. Szymczyk, *Śląskie papiernictwo w okresie industrializacji kapitalistycznej*, Duszniki-Zdrój 2000, s. 26–31, 44, 87, 237.

Oprócz wprowadzenia maszynowej produkcji, w XIX wieku w papiernictwie pojawiła się druga ważna innowacja – w roli surowca zastosowano drewno, znacznie łatwiej dostępne niż szmaty. Początkowo drewno drzew iglastych korowano, a następnie ścierano w sposób mechaniczny na miazgę zwaną ścierem. Powstający w ten sposób surowiec miał jasną barwę i był stosowany do produkcji papieru gazetowego, pakowego oraz tektur na opakowania. Z czasem opanowano technikę produkcji ścieru brązowego: drewno po okorowaniu umieszczano w kotłach i poddawano parowaniu. Surowiec dzięki temu zabiegowi nieco miękł, co sprawiało, że łatwiej było go zetrzeć na ścier. Drewno w czasie parowania ciemniało, a powstający z niego ścier miał brązowe zabarwienie, jednak nie było to większym problemem, gdyż wykorzystywano go do produkcji mocnych opakowań, które mogły być brązowe.

W drugiej połowie XIX wieku dokonano jeszcze jednego wynalazku istotnego dla papiernictwa: opracowano metodę przetwarzania drewna w sposób chemiczny na celulozę – surowiec mający zastosowanie m.in. do produkcji papierów wyższych gatunków – do pisania, drukowania i pakowania. Znacznie droższa technologia wytwarzania celulozy skutkowałą wyższą ceną papierów celulozowych. Wiele celulozowni powstało w bogatszych krajach Europy Zachodniej, szczególnie w Niemczech²¹. Na obszarze Wileńszczyzny działały liczne ścieralnie wytwarzające ścier biały i brązowy. Nie wybudowano natomiast żadnej celulozowni.

2.2. Początki maszynowej produkcji papieru na Wileńszczyźnie

Spośród młynów papierniczych z okolic Wilna na fabryki papieru przebudowano zakłady w Kuczkuryszkach oraz w Nowych Werkach. Ustalenie, kiedy dokładnie to nastąpiło, wymaga dalszych badań, jednak z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że miało to miejsce w połowie XIX wieku. Dostępna w Internecie współczesna *Litewska encyklopedia uniwersalna* informuje o uruchomieniu pierwszej maszyny papierniczej w Kuczkuryszkach w 1854 roku²², jednak z danych przedstawionych przez Laucevičiusa wynika, że w Kuczkuryszkach angielska maszyna pracowała już w 1848 roku. W związku z tym, że w 1850 roku liczba pracowników wzrosła do 109, a wartość produkcji do 31 323 rubli, należy przyjąć, że w zakładzie eksploatowano już wówczas maszynę papierniczą. W 1852 roku w fabryce wybuchł pożar, jednak szkody usunięto i nadal powiększano produkcję. W 1854 roku wartość wytworzonego papieru sięgała 49 453 ruble, a w 1858 roku – już 65 tysięcy rubli. Pusłowski prowadził fabrykę papieru do 1889 roku, kiedy oddał ją w dzierżawę przedsiębiorcom z Wilna²³.

Zmiana techniki produkcji w Nowych Werkach nastąpiła nieco później niż w Kuczkuryszkach. W 1850 roku papiernia spłonęła, a w czasie jej odbudowy trwającej do 1852 roku zapewne zainstalowano maszynę papierniczą, gdyż w 1854 roku

²¹ Ibidem, s. 52–73.

²² D.J. Sidaravičius, *Popierius*, <<https://www.vle.lt/Straipsnis/popierius-6288>> [dostęp: 11.10.2019].

²³ E. Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.* [3], s. 67.

wartość produkcji osiągnęła poziom 50 374 rubli. W kolejnych latach realizowano zapewne następne inwestycje, gdyż w 1858 roku wartość produkcji fabryki osiągnęła aż 320 tysięcy rubli²⁴.

Właściciele obydwu młynów musieli wówczas ponieść ogromne wydatki na zakup maszyn papierniczych oraz dostosowanie zakładów do maszynowej produkcji. Fabryki papieru w Kuczkuryszkach i Nowych Werkach przez kolejne dekady były nie tylko najważniejszymi dostawcami papieru do Wilna i okolicznych miast, ale również wysyłały swe produkty do Warszawy i Kijowa²⁵.

W ostatnich dwóch dekadach XIX wieku i na początku kolejnego stulecia w okolicach Wilna powstało kilka niewielkich fabryk tektury. Eksploatowano w nich maszyny o zupełnie innej konstrukcji niż urządzenia do wytwarzania papieru. Takie ciągi produkcyjne były znacznie mniej skomplikowane i mniejsze od maszyn papierniczych (przykładowo maszyna papiernicza z końca XIX wieku miała około 40–80 m długości i 2–3 m szerokości, a maszyna do produkcji tektury 4–6 m długości i 1–2 m szerokości). Koszt ich budowy był zatem znacznie niższy niż koszt urządzeń wytwarzających papier. Fabryki tektury założono w latach 80. XIX stulecia w dobrach Tyszkiewiczów w przysiółku **Waka Murowana** nad rzeką Waka – lewobrzeżnym dopływem Wilii i w **Olkiennikach** leżących 40 km na południowy zachód od Wilna. Pod koniec lat 90. powstała wytwórnia tektury w dobrach hrabiego Feliksa Broel-Platera w **Platerowie** koło Kozian, w 1900 roku w **Jaszunach** (obecnie obwód solecznicki), a tuż przed wybuchem pierwszej wojny światowej w **Rajówce** koło Krasnego nad Uszą²⁶.

3. Branża papiernicza Wileńszczyzny w odrodzonej Polsce

Po okresie zaborów, w listopadzie 1918 roku Polska odzyskała niepodległość. Jednak musiały upłynąć jeszcze 4 lata, nim ostatecznie ukształtowały się granice II Rzeczypospolitej. Obszar Wileńszczyzny w skład państwa polskiego wszedł w dramatycznych okolicznościach dopiero wiosną 1922 roku. Nastąpiło to w wyniku szeregu zdarzeń zapoczątkowanych akcją generała Lucjana Żeligowskiego, zwaną buntem Żeligowskiego. Marszałek Józef Piłsudski dążył do odbudowy państwa na zasadach federacji wraz z Litwą, z kolei litewskie elity zmierzały do utworzenia własnego państwa, obejmującego obszar całej Litwy – wraz z zamieszkanym głównie przez Polaków Wilnem. W październiku 1920 roku polskie oddziały dowodzone przez generała Żeligowskiego zajęły Wileńszczyznę, tworząc na jej terenie państewko Litwę Środkową. Miał to być krok do realizacji koncepcji federacyjnego państwa polsko-litewskiego. Wobec braku zgody rządu litewskiego na tworzenie wraz z Polską jednego państwa wiosną 1922 roku wybrano parlament Litwy Środkowej,

²⁴ Ibidem, s. 72.

²⁵ *Przewodnik. Wilno i koleje żelazne z Wilna do Petersburga i Rygi oraz do granic na Kowno i Warszawę*, Wilno 1862, s. 75.

²⁶ M. Szymczyk, *Przemysł papierniczy na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej...* [1], s. 174–175.

który przyjął uchwałę o włączeniu obszaru państewka do Polski²⁷. Krok ten przesądził o bardzo złych relacjach Litwy z Polską, uregulowanych formalnie dopiero w przededniu drugiej wojny światowej.

Po przyłączeniu do Polski w 1922 roku Litwy Środkowej nie przekształcono jej w województwo, lecz w jednostkę administracyjną pod nazwą Ziemia Wileńska. Dodatkowo obszar ten poszerzono o kilka powiatów wchodzących wcześniej w skład województwa nowogródzkiego²⁸. Dopiero pod koniec 1925 roku Sejm przyjął ustawę o utworzeniu województwa wileńskiego, która obowiązywała od początku 1926 roku²⁹. Obszar najmłodszego polskiego województwa wynosił 29 tysięcy km², co stanowiło 7,5% terytorium Polski. Według spisu z 1921 roku zamieszkiwało tu 1 005 000 osób – 3,7% ludności kraju³⁰. Do początku lat 30. liczba mieszkańców omawianego obszaru wzrosła o 271 tysięcy, a udział w liczbie ludności kraju zwiększył się do 4%. Z 1931 roku znamy również podział ludności województwa ze względu na język ojczysty: 59,7% ludności posługiwało się językiem polskim, 22,7% białoruskim, 8,5% żydowskim i hebrajskim, 5,4% litewskim, a 3,4% rosyjskim³¹.

Przyłączenie Wileńszczyzny do Polski przyniosło temu obszarowi, zamieszkanemu w większości przez Polaków, dawno oczekiwaną stabilizację. Połączenie w jeden organizm państwowy z krajem mocno wyniszczonym wojnami, dodatkowo przeżywającym spore problemy gospodarcze i finansowe, przynajmniej w pierwszych latach nie oznaczało dla zakładów przemysłowych z Ziemi Wileńskiej dużo lepszych warunków. Początkowo główną zaletą przynależności do Polski była stabilizacja i względny spokój, czego nie można było doświadczyć przed 1922 rokiem. Jednak już w 1923 roku w całą polską gospodarkę uderzyła gwałtowna inflacja, a na początku następnego roku pakiet reform podatkowych wprowadzonych przez Władysława Grabskiego. Po ustabilizowaniu waluty i wprowadzeniu w kwietniu 1924 roku złotego nastąpiła poprawa warunków gospodarczych. Jednak kolejne spowolnienie nastąpiło w drugiej połowie 1925 roku. Korzystny dla przemysłu okazał się rok 1927 i pierwsze miesiące 1928 roku, jednak dobrą passę przerwał wielki kryzys gospodarczy. Polska gospodarka wyjątkowo długo przeżywała jego skutki. Dopiero w połowie lat 30. odnotowano znaczący rozwój.

Rozwój przemysłu papierniczego w odrodzonej Polsce przebiegał znacznie szybciej niż rozwój innych branż, a w porównaniu do 1913 roku odnotowano imponujący wzrost

²⁷ W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. 2: 1914–1939, cz. 2, Gdańsk 1990, s. 572–577; szerzej zob. A. Srebrakowski, *Sejm Wileński 1922 roku. Idea i jej realizacja*, Wrocław 1993.

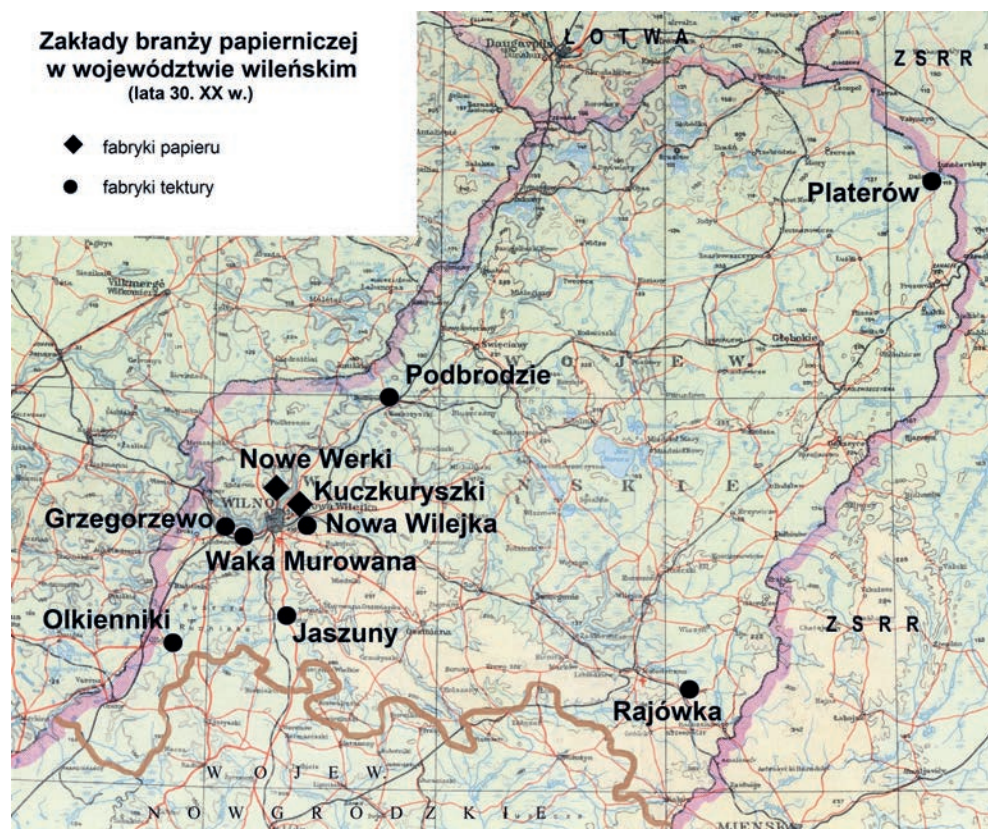
²⁸ Ustawa z dnia 6 kwietnia 1922 r. o objęciu władzy państwowej nad Ziemią Wileńską, „Dziennik Ustaw” 1922, nr 26, poz. 213, <<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU19220260213>> [dostęp: 10.09.2019].

²⁹ Ustawa z dnia 22 grudnia 1925 r. w sprawie utworzenia województwa wileńskiego, „Dziennik Ustaw” 1926, nr 6, poz. 29, <<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=W-DU19260060029>> [dostęp: 10.09.2019].

³⁰ *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1928*, Warszawa 1928, s. 6, 8.

³¹ *Mały rocznik statystyczny 1937*, Warszawa 1937, s. 13–14.

produkcji papieru i tektury aż o 373,8%³². Rozbudowa branży, obserwowana głównie na obszarach województw zachodnich i centralnych, była efektem nadrabiania bardzo dużego zapóźnienia ziem polskich w produkcji papieru jeszcze z okresu zaborów. Jednak pomimo znaczącego wzrostu produkcji, Polska u schyłku lat 30. XX wieku pod względem zużycia papieru była nadal krajem mocno opóźnionym w porównaniu z wieloma państwami europejskimi. O ile statystyczny obywatel Polski zużywał wówczas 7 kg papieru, to Niemiec 41 kg, Francuz 25 kg, a mieszkaniec Czechosłowacji 15 kg³³.

Ilustracja 1. Zakłady branży papierniczej w województwie wileńskim

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Międzynarodowej Mapy Świata, arkusz N.N-35 Wilno, Wojskowy Instytut Geograficzny, Warszawa 1931, ze zbiorów Składnicy Map Biblioteki Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, MAPSTER. Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej, <<http://igrek.amzp.pl/details.php?id=11780709>> [dostęp 13.11.2019].

³² I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*, Warszawa 1984, s. 359.

³³ M. Szymczyk, *100 lat polskiego przemysłu papierniczego*, „Przegląd Papierniczy” 2018, nr 2, s. 114–115.

3.1. Działalność zakładów powstałych przed 1918 rokiem

Na Ziemi Wileńskiej istniało stosunkowo dużo zakładów papierniczych, jednak były one niewielkie w porównaniu do papierni z innych części Polski. Większość tutejszych fabryk wykorzystywała park maszynowy pamiętający jeszcze XIX wiek.

Największa z fabryk omawianej branży na Wileńszczyźnie znajdowała się w Nowych Werkach. Według danych opublikowanych w niemieckiej księdze adresowej z 1932 roku w Nowych Werkach zainstalowane były 2 maszyny papiernicze o szerokości 1,85 m i 2,25 m³⁴. Rozmiary maszyn były typowe dla rozwiązań stosowanych w XIX wieku. Maksymalne możliwości produkcyjne zakładu określano na 6 tysięcy ton rocznie³⁵. Urządzenia były przystosowane do wytwarzania papierów kancelaryjnych, wyższych gatunków papierów do drukowania oraz ilustracyjnych³⁶.

Pod względem organizacyjnym w 1923 roku zarząd nad zakładem przejęła spółka akcyjna pod nazwą Nowo-Werkowska Fabryka Papieru S.A. z siedzibą w Wilnie. W drugiej połowie lat 20. w jej zarządzie zasiadali: Jakub Szwarz, Michał Szwarz, Leon Szwarz, Maurycy Szwarcsztajn i Róża Hempel. Udziały w spółce w wysokości 22% posiadało wówczas Towarzystwo Akcyjne Kluczewskiej Fabryki Papieru, należące do jednej z najpotężniejszych w polskim papiernictwie rodzin – Szwarcsztajnow, kontrolujących również zakłady celulozowo-papiernicze w Czułowie na Górnym Śląsku oraz papiernię we Włocławku. Przedstawicielem koncernu w zarządzie podwileńskiej spółki był Maurycy Szwarcsztajn.

W późniejszym czasie papiernia w Nowych Werkach została wydzierżawiona utworzonemu w 1927 roku przez E. Elbingera, A. Sturma, B. Ettingera, H. Stulgińskiego i M. Klummela Towarzystwu Przemysłowo-Handlowemu „Zjednoczeni Papiernicy” S.A. z siedzibą w Warszawie. Na stanowiska dyrektorów fabryki powołano J. Landała i K. Witkowskiego³⁷. Jednak spółka „Zjednoczeni Papiernicy” prędko popadła w kłopoty i zakład w Nowych Werkach zakończył działalność produkcyjną w 1928 roku³⁸. Przez cały 1929 rok fabryka była już nieczynna³⁹. Z końcem 1930 roku spółka została zlikwidowana, a jej kapitał formalnie uznano za utracony⁴⁰.

W kolejnych latach papiernia w Nowych Werkach ponownie znajdowała się pod kontrolą przedstawicieli koncernu Szwarcsztajnow, jednak produkcji już w niej nie

³⁴ «Birkner». *Adressbuch der Papierindustrie Europas*, Berlin 1932, s. II 133.

³⁵ *Rocznik informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce 1930*, oprac. T. Szober, R. 2, poz. 1056.

³⁶ T. Czerniejewski, *Przemysł papierniczy w Polsce*, Warszawa 1929, s. 10.

³⁷ *Rocznik informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce 1929*, oprac. T. Szober, R. 1, poz. 1106, 1107, 1111, 1122, 1124.

³⁸ We wrześniu 1928 roku na Targach Północnych w Wilnie papiernia w Nowych Werkach za swe produkty otrzymała wielki złoty medal, stąd wiadomo, że wówczas jeszcze prowadziła działalność produkcyjną. [b.a.], *Targi Północne. Sąd Konkursowy przyznał szereg nagród dla eksponatów Wystawy Wileńskiej*, „Kurjer Wileński” 1928, nr 207 z 11.09.1928, s. 3.

³⁹ *Rocznik informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce 1930* [35], poz. 1058.

⁴⁰ [b.a.], *Komisja Likwidacyjna Tow. Przemysł.-Handlowego «Zjednoczeni Papiernicy» Spółka Akcyjna w likwidacji*, „Kurjer Warszawski” 1931, nr 5 z 5.01.1931, s. 14.

kontynuowano. W sprawozdaniach branżowych z drugiej połowy lat 30. figurowała w grupie zakładów nieczynnych, przy czym podawano, że istniała w niej już tylko jedna maszyna papiernicza⁴¹. W wykazie przemysłowym z 1938 roku fabryka nie była wymieniona w ogóle⁴².

Po drugiej wojnie światowej fabryka w Nowych Werkach została uruchomiona i pracowała aż do 2009 roku. Jedną z ulic w tej miejscowości, będącej obecnie dzielnicą Wilna, nazywa się Papierowa (lit. Popieriaus). Dla upamiętnienia papierni w 2016 roku poczta litewska wydała znaczek z jej widokiem⁴³.

Drugą na Wileńszczyźnie pod względem wielkości produkcji była fabryka papieru w Kuczkuryszkach. W 1922 roku przedsiębiorstwo przyjęło formę spółki akcyjnej, która według danych z lat 30. oprócz papierni prowadziła jeszcze 2 wytwórnie ścieru – surowca wykorzystywanego częściowo we własnej papierni⁴⁴. Jedną ze ścieralni znajdowała się w Nowej Wilejce, a druga zapewne była częścią fabryki w Kuczkuryszkach. Łącznie firma dysponowała trzema ścierakami o łącznej zdolności produkcyjnej 4,5 ton na dobę. W głównym zakładzie eksploatowano maszynę papierniczą o szerokości 1,8 m.

W okresie międzywojennym firma była prowadzona pod nazwą Nowo-Wilejska Fabryka Masy Drzewnej i Papieru S.A.⁴⁵. Zakład specjalizował się w produkcji odmian przydatnych do pisania, drukowania, rysowania, a także okładkowych, pakowych, torebkowych i ustnikowych (na ustniki do papierosów)⁴⁶. Pod koniec lat 20. zarząd nad spółką sprawowali: Horacy Heller, Fanny Heller, Szymon Fajnzand, Józef Szabad i Róża Słonimczyk. W skład dyrekcji wchodziłi wówczas: Matus Gryner, Maks Gordon i Józef Szabad⁴⁷. Z kolei u schyłku lat 30. jako członkowie zarządu spółki figurowali: Beniamin Weinthal, Ch. R. Olejnik, Józef Szabad i Ida Szapiro⁴⁸.

Latem 1928 roku fabryką wstrząsnął strajk robotników na tle płacowym. Żądanie związku zawodowego 15% podwyżki pozostało bez odpowiedzi, wskutek czego całkowicie zatrzymano produkcję. Ponadto związkowcy wstrzymali wywóz papieru z fabryki. Po 8 dniach protestu zarząd zgodził się na podwyżkę płac o 10%, jednocześnie nie godząc się na zapłatę za okres strajku⁴⁹.

⁴¹ Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], zespół: Polski Związek Wydawców Gazet i Czasopism [dalej: PZWiG], sygn. 328, *Sprawozdanie Związku Papierni Polskich za rok 1935*, Warszawa 1936, s. 14; *Sprawozdanie Związku Papierni Polskich za rok 1937*, Warszawa 1938, s. 16.

⁴² *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1938*, Warszawa 1938.

⁴³ <<http://124.lt/pl/ciekawostki/item/117021-papiernia-w-nowych-werkach-na-znaczku-pocztowym>> [dostęp: 23.09.2019].

⁴⁴ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1932*, Warszawa 1932, poz. 4424.

⁴⁵ AAN, zespół: PZWiG, *Sprawozdanie Związku Papierni Polskich za rok 1934*, Warszawa 1935, s. 6.

⁴⁶ T. Czerniejewski, *Przemysł papierniczy w Polsce* [36], s. 12.

⁴⁷ *Rocznik informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce 1930* [35], poz. 1059.

⁴⁸ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1938* [42], poz. 12809.

⁴⁹ „Kurjer Wileński” 1928, nr 172 z 08.01.1928, s. 4; nr 175 z 08.04.1928, s. 4; nr 179 z 08.09.1928, s. 4.

W 1928 roku firma wyprodukowała 1 271,8 ton ścieru i 2 678,3 ton papieru, przy zatrudnieniu 150 robotników, 4 pracowników technicznych i 7 urzędników⁵⁰. Według danych za 1930 rok w Kuczkuryszkach powstało 1 174 ton papieru i 2 842 ton ścieru⁵¹. W kolejnych latach przedsiębiorstwo napotkało na problemy finansowe, skutkiem których był nadzór sądowy w 1931 roku⁵². Ponadto w latach 1933–1935 firma odnotowała całoroczne przerwy w produkcji⁵³. Jednak w kolejnych latach, w związku z poprawą koniunktury, właściciele podjęli decyzję o znacznym zwiększeniu kapitału spółki ze 102 tysięcy złotych do 306 tysięcy złotych⁵⁴ oraz modernizacji papierni. Remont maszyny papierniczej zakończono w 1937 roku i z powodzeniem wznowiono produkcję⁵⁵. Inwestycja ta była bardzo ważna dla dalszych losów zakładu, który mógł funkcjonować przez następne lata. Fabryka zakończyła działalność produkcyjną dopiero w 2001 roku⁵⁶.

Na kolejnym miejscu pod względem wielkości produkcji znajdowała się fabryka tektury w leżących 40 km na południowy zachód od Wilna Olkiennikach. Wytwórnia powstała w 1889 roku, a od 1912 roku była prowadzana przez spółkę akcyjną. W 1930 roku zarząd zakładu stanowili: Jakób Szeskin, Tobiasz Bunimowicz, Dawid Bunimowicz i Meyer Szeskin. Firma zatrudniała wówczas 177 robotników, 2 pracowników technicznych i 4 urzędników⁵⁷, a należała do Wileńskiego Związku Kupców Żydowskich. W okresie wielkiego kryzysu gospodarczego fabryka znacznie zmniejszyła zatrudnienie, gdyż w zestawieniu opublikowanym w 1934 roku wykazywała tylko 98 robotników, 3 pracowników technicznych i 5 urzędników⁵⁸. Eksploatowano tam wówczas 7 maszyn tekturnych, w tym 2 maszyny o szerokości 80 cm i 5 maszyn dwukrotnie szerszych, oraz 2 ścieraki o wydajności 9 ton ścieru na dobę. W zakładzie wytwarzano białą i brązową tekturę z pozyskiwanego na miejscu ścieru⁵⁹. Zdolności produkcyjne wytwórni szacowano na 2,5 tysiąca ton tektury rocznie. Według danych z 1932 roku możliwości fabryki wykorzystano zaledwie w połowie, produkując 1 247 ton tektury⁶⁰. Bez większych inwestycji zakład funkcjonował do końca lat 30. XX wieku⁶¹.

⁵⁰ *Rocznik informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce 1930* [35], poz. 1059.

⁵¹ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1932* [44], poz. 4424.

⁵² AAN, zespół: PZWGiC, *Sprawozdanie Związku Zawodowego Papierni Polskich za rok 1931*, Warszawa 1932, s. 11.

⁵³ AAN, zespół: PZWGiC, *Sprawozdanie Związku Papierni Polskich za 1933*, Warszawa 1934, s. 16; AAN, zespół: PZWGiC, *Sprawozdanie Związku Papierni Polskich za rok 1934* [45], s. 21; AAN, zespół: PZWGiC, *Sprawozdanie Związku Papierni Polskich za rok 1935* [41], s. 14.

⁵⁴ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1938* [42], poz. 12809.

⁵⁵ *XIX sprawozdanie Związku Papierni Polskich za rok 1937*, Warszawa 1938, s. 23.

⁵⁶ *Historyczna fabryka papieru – Muzeum Nauki i centrum edukacji*, <<http://www.pogon.lt/wiadomosci/1726-historyczna-fabryka-papieru-muzeum-nauki-i-centrum-edukacji.html>> [dostęp: 23.09.2019].

⁵⁷ *Rocznik informacyjny o spółkach akcyjnych w Polsce 1930* [35], poz. 1060.

⁵⁸ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1934*, Warszawa 1934, poz. 8490.

⁵⁹ AAN, zespół: PZWGiC, *Sprawozdanie Związku Papierni Polskich za rok 1934* [45], s. 8.

⁶⁰ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1934* [58], poz. 8490.

⁶¹ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1938* [42], poz. 12810.

Identyczny asortyment jak w Olkiennikach wytwarzano w założonej w 1887 roku fabryce tektury w miejscowości **Waka Murowana** nad rzeką Waka, nieopodal Landwarowa, leżącej w dobrach Tyszkiewiczów. W 1912 roku na zlecenie hrabiego Jana Michała Tyszkiewicza fabrykę zmodernizował konstruktor i architekt Grzegorz Kurec⁶². W 1922 roku zakład przejął hrabia Jan Tyszkiewicz, a dyrektorem zarządzającym został inżynier Józef Fiedorowicz. W kolejnych latach unowocześnieono fabrykę dzięki współpracy z Wileńskim Biurem Inżynierskim Jessa i Józefowicza⁶³. Według danych opublikowanych w 1932 roku w Wace Murowanej na 4 tekturówkach wytwarzano dziennie 4 tony tektury ze ścieru drzewnego, przy zatrudnieniu na poziomie 90 osób⁶⁴. Na początku lat 30. XX wieku w zakładzie zainstalowano piątą tekturówkę. Wszystkie maszyny do produkcji tektury miały 1,2 m szerokości. Oprócz nich w Wace Murowanej eksploatowano ścierak o wydajności około 4 ton ścieru na dobę⁶⁵. Pod koniec lat 30. wydajność zakładu w Wace Murowanej szacowano na 1,5 tysiąca ton tektury. Zakład zatrudniał wówczas 64 osoby⁶⁶. Fabryka hrabiego Tyszkiewicza przetrwała drugą wojnę światową i po znacjonalizowaniu działała do 1964 roku. Dziś stopniowo obraca się w ruinę⁶⁷.

W **Rajówce** koło Krasnego nad Uszą, w południowo-wschodniej części województwa wileńskiego, znajdowała się kolejna fabryka tektury. Według zestawień przemysłowych z lat 30. zakład powstał w 1913 roku. W okresie międzywojennym należał do Mieczysława Bohdanowicza⁶⁸. Eksploatowano w nim wówczas 5 maszyn tekturkowych o szerokości 1,25 m każda oraz ścierak o wydajności 3,6 tony na dobę⁶⁹. Według danych opublikowanych w 1940 roku zakład zatrudniał 155 osób, był zatem jednym z większych w branży papierniczej na wschodzie⁷⁰. Powyższe dane pozwalają przypuszczać, że fabryka dysponowała możliwościami produkcyjnymi przynajmniej na poziomie 1,5 tysiąca ton tektury rocznie.

Także w **Platerowie** koło Kozian produkowano białą i brązową tekturę z pozyzkiwanego na miejscu ścieru. Ten niewielki zakład był inwestycją hrabiego Feliksa Broel-Platera, a powstał w 1899 roku. Na początku lat 30. XX wieku przedsiębiorstwo należało do spadkobierczyni hrabiego – Elżbiety Radeckiej-Mikulicz⁷¹. Za jej czasów eksploatowano w fabryce 5 tekturówek o szerokości 1,05 m każda

⁶² W. Wołkanowski, *Panicz z Grzegorzewa*, <<http://www.wilnoteka.lt/pl/artukul/panicz-z-grzegorzewa-1>> [dostęp: 16.09.2015].

⁶³ L. Narkowicz, *Tyszkiewiczowie z Waki*, Warszawa 2010, s. 424.

⁶⁴ «Birkner». *Adressbuch der Papierindustrie Europas* [34], s. II 134.

⁶⁵ AAN, zespół: PZWGiC, *Sprawozdanie Związku Papierni Polskich za rok 1934* [45], s. 7.

⁶⁶ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1938* [42], poz. 12783.

⁶⁷ <<http://www.apleisti.lt/murines-vokes-kartono-fabrikas/>> [dostęp: 15.09.2019].

⁶⁸ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1932* [44], poz. 4429.

⁶⁹ AAN, zespół: PZWGiC, *Sprawozdanie Związku Papierni Polskich za rok 1934* [45], s. 8.

⁷⁰ «Birkner». *Adressbuch der Papierindustrie Europas*, Berlin 1940, s. II 129.

⁷¹ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1932* [44], poz. 8492.

oraz 2 ścieraki o wydajności 1 tony ścieru na dobę⁷². U schyłku lat 30. wydajność fabryki szacowano na 1 057 ton tektury rocznie⁷³.

Najmniejszy w województwie wileńskim zakład wytwarzający tekturę znajdował się w **Jaszunach** (obecnie obwód solecznicki). Fabryka powstała w 1900 roku, a według danych z 1926 roku rocznie powstawało tam 320 ton tektury z masy drzewnej, przy zatrudnieniu 42 osób. Firma należała wówczas do Anny Marii Balińskiej⁷⁴. W 1930 roku właścicielką przedsiębiorstwa była Anna Sołtanowicz domu Balińska⁷⁵. Wykaz z lat 30. daje wyobrażenie o parku maszynowym jaszunskiej tekturowni. Eksploatowano w niej 2 tekturówki o szerokości 1 m i 1 ścierak wytwarzający do 1 tony ścieru na dobę⁷⁶. Według informacji z końca lat 30. produkcja w tym małym zakładzie utrzymywana była na podobnym poziomie jak w poprzedniej dekadzie⁷⁷.

Na Wileńszczyźnie istniał zaliczany do branży papierniczej zakład, w którym jednak nie produkowano papieru i tektury, lecz drewno przetwarzano na ścier. Fabryka zlokalizowana była w Drui – w północnej części województwa wileńskiego, przy ówczesnej granicy II Rzeczypospolitej z Łotwą. Według wykazów przemysłowych z lat 30. XX wieku miała ona powstać w 1875 roku, a działała pod nazwą Fabryka Masy Drzewnej „Międzyrzecz”⁷⁸.

3.2. Fabryki utworzone w okresie międzywojennym

W okresie międzywojennym na Wileńszczyźnie przystąpiono do budowy jedynie trzech wytwórni tektury: w Grzegorzewie koło Landwarowa, w Podbrodziu oraz w Nowej Wilejce. Nie wybudowano żadnej papierni ani celulozowni.

Pierwszą z wymienionych fabryk wybudował wywodzący się z białoruskiej rodziny uzdolniony konstruktor Grzegorz Kurec. Ten najbardziej zasłużony dla papiernictwa na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym człowiek w młodości praktykował w zakładach mechanicznych w Petersburgu oraz w tamtejszej papierni, a później w fabryce kartonu w Kopianach koło Możejek. Majątek zdobył, zarządzając dużą fabryką tektury na Uralu, dzięki czemu po powrocie w rodzinne strony wydzierżawił znaną sobie wytwórnię kartonu w Kopianach, którą rozbudował o ścieralnię.

W czasie pobytu w Kopianach Kurec ożenił się z pochodzącą z niemieckiej rodziny Karoliną Jung. Z tego związku w 1909 roku urodził się Włodzimierz, znany w okresie międzywojennym polski rajdowiec samochodowy i lotnik.

⁷² AAN, zespół: PZWGiC, *Sprawozdanie Związku Papierni Polskich za rok 1934* [45], s. 8.

⁷³ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1938* [42], poz. 12788.

⁷⁴ A.R. Sroka, *Księga Adresowa Przemysłu Handlu i Finansów 1926*, Warszawa 1926, poz. 18060.

⁷⁵ *Wydawnictwa informacyjno-adresowe przemysłu polskiego, cz. 5: Przemysł drzewny i papierniczy*, Warszawa 1930, poz. 19063.

⁷⁶ AAN, zespół: PZWGiC, *Sprawozdanie Związku Papierni Polskich za rok 1934* [45], s. 8.

⁷⁷ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1938* [42], poz. 12779.

⁷⁸ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1932* [44], poz. 4416. Podobne informacje podawane są w kolejnych rocznikach przemysłu z lat 30.

W 1912 roku Kurec otrzymał od hrabiego Michała Tyszkiewicza zlecenie modernizacji przestarzałej fabryki tektury w Wace Murowanej. Inwestycja powiodła się, a Kurec nawet wydzierżawił zmodernizowany zakład. Jednak jego zamierzeniem była budowa własnej fabryki tektury⁷⁹.

Realizacja tych planów okazała się możliwa dopiero po przyłączeniu Ziemi Wileńskiej do Polski. W 1922 roku Kurec wykupił od Lasów Państwowych upatrzony wcześniej teren leżący w pobliżu ujścia niewielkiej rzeki Waka do Wilii, w pobliżu miasteczka Landwarów. Zakupiona parcela otrzymała nazwę od imienia jej nowego właściciela – Grzegorzewo. Obszar ten charakteryzował się bardzo dużym spadkiem terenu, a poziom wód Waki był na nim aż o 12 metrów wyższy od poziomu Wilii. Przedsiębiorca różnicę poziomów zwiększył jeszcze o 4 metry i skierował wody Waki do Wilii poprzez kanał zasilający turbiny wodne. Pierwszy etap inwestycji ukończono w 1925 roku uruchomieniem fabryki⁸⁰.

Większość maszyn produkcyjnych zainstalowanych w fabryce zaprojektował sam Kurec, a wykonano je w zakładach metalowych w Wilnie⁸¹.

Według jednego z pierwszych opisów firmy w ogólnopolskich wydawnictwach gospodarczych prowadzono ją pod nazwą „Grzegorzewo” Zakłady Przemysłowe Grzegorza Kureca. Kapitał zakładowy przedsiębiorstwa ustanowiony był na dużą kwotę 5 milionów złotych. Fabryka dysponowała silnikami o mocy 900 koni mechanicznych, zatrudniała 450 osób, a rocznie produkowała około 2 tysięcy ton białej i brązowej tektury⁸².

Niespełna w 2 lata po uruchomieniu fabryki została ukończona budowa drugiej części zakładu. Uroczyste poświęcenie nowej hali produkcyjnej przez biskupa Kazimierza Mikołaja Michalkiewicza odbyło się 26 czerwca 1927 roku z udziałem przedstawicieli władz wojewódzkich i powiatowych⁸³. Dzięki rozbudowie fabryki jej możliwości produkcyjne uległy podwojeniu.

Kurec planował dalsze inwestycje, m.in. w Grzegorzewie chciał wybudować trzecią część fabryki, produkującą papier, a w sąsiednim Landwarowie miał powstać zupełnie nowy zakład⁸⁴.

W przypadku Grzegorzewa dalszy rozwój produkcji ograniczała stosunkowo niewielka wydajność rzeki Waka. Dlatego Kurec zastosował niekonwencjonalne rozwiązanie polegające na przełamaniu działu wód pomiędzy dwoma dopływami Niemna: Wilią i Mereczanką. Z płynącej 35 km na południe od Grzegorzewa

⁷⁹ M. Dremaite, *History of Grigiskes Paper Factory*, Industrial Heritage Platform 2000–2002, Project: The Power of Water 2002, <http://www.heritage.lt/kpip/grigiskes_en.htm> [dostęp: 1.05.2019]; W. Wołkanowski, *Panicz z Grzegorzewa* [62], cz. 1.

⁸⁰ [b.a.], *Zakłady przemysłowe «Grzegorzewo»*, „Kurjer Wileński” 1927, nr 147 z 02.07.1927, s. 5.

⁸¹ M. Dremaite, *History of Grigiskes Paper Factory* [79].

⁸² *Wydawnictwa informacyjno-adresowe przemysłu polskiego...* [75], poz. 19057.

⁸³ [b.a.], *Poświęcenie nowej fabryki tektury «Grzegorzewo»*, „Kurjer Wileński” 1928, nr 144 z 28.06.1928, s. 3.

⁸⁴ [b.a.], *Zakłady przemysłowe «Grzegorzewo»* [80].

Mereczanki część wód skierowano specjalnym kanałem poprzez jezioro Popis do rzeki Waka. Następnie wody z Waki transportowano betonowym akweduktem o długości ponad 800 metrów do fabrycznych turbin⁸⁵.

Według informacji podanych przez lokalną prasę 26 kwietnia 1928 roku zakładem w Grzegorzewie wstrząsnął bunt części pracowników o podłożu płacowym, którego skutkiem była akcja sabotażowa. W związku z tym, że większość pracowników nie przyłączyła się do strajku, prowodyrzy, chcąc zatrzymać pracę zakładu, spuścili wodę ze stawu. Wskutek tego omal nie doszło do wybuchu kotłów parowych, a w fabryce interweniował oddział policji konnej⁸⁶. Kierownictwo fabryki, ze względów wizerunkowych, dementowało w prasie informacje o konflikcie, informując, że doszło jedynie do zatargu na tle zwolnienia jednego z robotników⁸⁷, jednak 29 kwietnia 1928 roku w Wace Kowieńskiej odbył się wiec strajkujących robotników pod przewodnictwem posła Polskiej Partii Socjalistycznej Stanisława Pławskiego. Zdecydowano wówczas o zgłoszeniu w sejmie interpelacji w sprawie usunięcia z zakładu siłą przez policję pracowników, którzy spuścili wodę ze stawu. Dzień później w urzędzie wojewódzkim w Wilnie odbyła się konferencja w sprawie strajku z udziałem naczelnika wydziału bezpieczeństwa, okręgowego inspektora

*Wizyta prezydenta RP Ignacego Mościckiego w papierni w Grzegorzewie,
fot. ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego*

⁸⁵ [b.a.], *Osuszanie bagien i elektryfikacja Wileńszczyzny*, „Kurjer Wileński” 1928, nr 214 z 19.09.1928, s. 3.

⁸⁶ „Kurjer Wileński” 1928, nr 95 z 27.04.1928, s. 4.

⁸⁷ „Kurjer Wileński” 1928, nr 97 z 29.04.1928, s. 3.

pracy oraz starosty powiatu wileńsko-trockiego. Strajk ostatecznie zażegnano, jednak brakuje informacji, na jakich warunkach⁸⁸.

W 1930 roku zakłady w Grzegorzewie odwiedził prezydent Rzeczypospolitej Ignacy Mościcki. Fabryka Kureca została wytypowana do prezentacji głowie państwa jako jedno z najnowocześniejszych przedsiębiorstw na Wileńszczyźnie. Efektem tego wydarzenia był znaczny rozgłos dla rozwiązań technicznych zastosowanych przez Kureca, wykorzystującego wodę jako źródło energii, a w szczególności akwedukt⁸⁹.

Wielki kryzys gospodarczy przysporzył licznych problemów także Grzegorzowi Kurecowi. Według wykazu opublikowanego w 1932 roku zatrudniał on już tylko 200 pracowników, 5 osób personelu technicznego i 6 urzędników. W fabryce eksploatowano 9 tekturówek o szerokości 1,25 m każda, na których wytwarzano białą i brązową tekturę. Napęd stanowiło 6 turbin wodnych o łącznej mocy przekraczającej 3 tysiące koni mechanicznych. Cały obszar fabryki zajmował 38 hektarów. W tym czasie firma prowadzona była w formie spółki z ograniczoną odpowiedzialnością pod nową nazwą: Towarzystwo dla Eksploatacji Zakładów do Wyrobu Tektury w Grzegorzewie Sp. z o.o.⁹⁰. W 1934 roku zakłady wyprodukowały łącznie 4 323 tony tektury, jednak wkrótce spółka Kureca została postawiona w stan likwidacji⁹¹. Zapewne inwestycje realizowane z ogromnym rozmachem na krótko przed nastaniem wielkiego kryzysu gospodarczego nie przyniosły dochodów zgodnie z oczekiwaniami.

Pod koniec lat 30. przedsiębiorstwo było prowadzone jako Fabryka Papieru i Tektury w Grzegorzewie, Grzegorz Kurec i S-ka, a współnikiem Kureca był Michał Łukaszewicz. Kapitał założycielski wynosił 50 tysięcy złotych⁹². Według niemieckiego wykazu obejmującego schyłek lat 30. w zakładzie wytwarzano dziennie do 20 ton tektury oraz papierów pakowych i do pisania (zatem około 5–6 tysięcy ton rocznie), a zatrudnienie sięgało wówczas 300 osób⁹³.

Po wojnie zakłady w Grzegorzewie zostały odbudowane i z czasem rozbudowane, dzięki czemu stały się największą fabryką branży papierniczej w będącej częścią ZSRR Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej. W 1990 roku papiernię sprywatyzowano. Zakład nadal funkcjonuje i jest największym na Litwie producentem papierów higieniczno-sanitarnych i płyt wiórowych⁹⁴.

Druga z nowo budowanych na Wileńszczyźnie fabryk tektury powstała w Podbrodziu – miejscowości leżącej niespełna 50 km na północny wschód od Wilna. Była inwestycją hrabiego Jana Tyszkiewicza, posiadającego już podobny zakład w Wace Murowanej. Decyzja o inwestycji była spowodowana opinią hrabiego na temat wysokiej opłacalności produkcji tektury. Wcześniej jednak, aby lepiej poznać nowe rozwiązania

⁸⁸ „Kurjer Wileński” 1928, nr 99 z 02.05.1928, s. 4.

⁸⁹ M. Dremaite, *History of Grigiskes Paper Factory* [79]; W. Wołkanowski, *Panicz z Grzegorzewa* [62].

⁹⁰ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1932* [44], poz. 4408.

⁹¹ *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1936*, Warszawa 1936, poz. 9400.

⁹² *Rocznik polskiego przemysłu i handlu 1938* [42], poz. 12778.

⁹³ «Birkner». *Adressbuch der Papierindustrie Europas* [70], s. II 111–II 116.

⁹⁴ *History*, <<http://www.grigeo.lt/en/about-us/history>> [dostęp: 23.09.2019].

techniczne stosowane w zakładach wytwarzających ten asortyment oraz zbadać zagraniczne rynki zbytu, hrabia odbył podróż studyjną po tekturowniach w Austrii i Niemczech. Środki na inwestycję pochodziły ze sprzedaży części posiadłości. Do budowy fabryki w Podbrodziu przystąpiono w 1928 roku. Realizacja inwestycji przebiegała jednak bardzo opieszale, głównie z powodu trudności finansowych inwestora. Okres dekoniunktury związanej z wielkim kryzysem jeszcze bardziej opóźnił budowę. Prace nabrały tempa dopiero pod koniec lat 30., a uruchomienie zakładu zaplanowano na koniec 1939 roku, czego jednak nie udało się zrealizować⁹⁵. Fabryka została uruchomiona już po wybuchu drugiej wojny światowej, po skonfiskowaniu jej Tyszkiewiczom. Zakład istnieje do dziś i specjalizuje się w produkcji pudeł z tektury falistej⁹⁶.

O trzeciej fabryce tektury, założonej w Nowej Wilejce, zachowało się najmniej danych. Według informacji opublikowanych w 1930 roku zakład miał powstać w 1928 roku, a należał do Calela Balberyskiego. Zlokalizowany był przy ulicy Połockiej 1, posiadał własną bocznice kolejową, zatrudniał 150 pracowników, a rocznie wytwarzał 2,7 tysiące ton brązowej i białej tektury. Kapitał zakładowy przedsiębiorstwa wynosił 2 miliony złotych⁹⁷. Dane te wskazują, że zakład był jednym z największych w swej branży w województwie. W późniejszych latach brakuje informacji o firmie Balberyskiego. Niewykluczone, że została zlikwidowana, a wytwórnię tektury przejęła fabryka papieru z Kuczkuryszek, która w latach 30. posiadała w Nowej Wilejce swoją wytwórnię ścieru⁹⁸.

Podsumowanie

W świetle dostępnych danych statystycznych niezwykle trudno oszacować zarówno potencjał produkcyjny branży papierniczej na Wileńszczyźnie, jak też faktyczną wielkość produkcji papieru i tektury. W opracowaniu Bogumiła Zajączkowskiego z 1966 roku, poświęconym polskiemu przemysłowi papierniczemu z okresu międzywojennego, podano informację nieopartą wiarygodnymi źródłami, że w 1938 roku w omawianym województwie powstało zaledwie 7 tysięcy ton papieru i tektury, co stanowiło 2,8% krajowej produkcji⁹⁹. Dane te w świetle obecnych badań należy uznać za mocno zaniżone. W *Roczniku statystyki Rzeczypospolitej* za 1924 rok dla województw wschodnich, obejmujących Ziemię Wileńską oraz województwa: nowogródzkie, wołyńskie i poleskie, widnieją informacje o działalności dwóch fabryk wytwarzających papier i pięciu produkujących tekturę. Na obszarze Wileńszczyzny i wymienionych województw istniały łącznie cztery papiernie: dwie w pobliżu Wilna (Kuczkuryszki i Nowe Werki) oraz Albertyn w województwie nowogródzkim i Mokwin na Wołyniu.

⁹⁵ L. Narkowicz, *Tyszkiewiczowie z Waki* [63], s. 426–427.

⁹⁶ Strona internetowa fabryki: <<https://pabradeskartonas.lt/>> [dostęp: 19.09.2019].

⁹⁷ *Wydawnictwa informacyjno-adresowe przemysłu polskiego...* [75], poz. 19056.

⁹⁸ AAN, zespół: PZWGiC, *Sprawozdanie Związku Papierni Polskich za rok 1934* [45], s. 6.

⁹⁹ B. Zajączkowski, *Rozmieszczenie produkcji i fabryk przemysłu papierniczego w Polsce w latach 1918–1938*, „Przegląd Papierniczy” 1966, nr 7, s. 234.

Ta ostatnia papiernia była unieruchomiona, zatem jedna z pozostałych papierni (trudno dziś ustalić która) w 1924 roku nie pracowała. Prościej wygląda kwestia pięciu wytwórni tektury, gdyż wszystkie leżały na Ziemi Wileńskiej. Były to zakłady w Olkiennikach, w Wace Murowanej, w Rajówce, w Jaszunach i w Platerowie. Wszystkie wymienione fabryki wyprodukowały łącznie niemal 4,6 tysiące ton papieru i tektury, co stanowiło niespełna 8% produkcji krajowej branży papierniczej¹⁰⁰. Wynik ten świadczy o cząstkowym wykorzystaniu potencjału produkcyjnego tutejszych fabryk, który za 1925 rok określony był na 15 180 ton papieru (dla papierni w Kuczuryszkach, Nowych Werkach i Albertynie) oraz 6 400 ton tektury dla sześciu wytwórni tektury (oprócz wymienionych powyżej należy doliczyć nowo uruchomioną fabrykę w Grzegorzewie). W 1925 roku wszystkie zakłady we wschodnich województwach wyprodukowały 2 106 ton papieru (zaledwie 14% własnych możliwości produkcyjnych) i 4 226 ton tektury (66% możliwości produkcyjnych)¹⁰¹.

W drugiej połowie lat 20., po uruchomieniu istniejących już wcześniej na Ziemi Wileńskiej zakładów tekturowniczych oraz po wybudowaniu nowoczesnej wytwórni w Grzegorzewie, udział regionu w krajowej produkcji tektury był znaczący. W 1928 roku w lokalnej gazecie pojawiła się nawet informacja, że Wileńszczyzna do 1927 roku wytwarzała aż 80% powstającej w Polsce tektury, a w 1927 roku – jeszcze 65%¹⁰². W rzeczywistości produkcja tektury w 1926 roku na poziomie 4,2 tysiące ton dawała województwu udział w tym asortymencie na poziomie 22%. Dzięki wzrostowi produkcji w kolejnym roku do 5,8 tysiące ton, udział Wileńszczyzny w krajowej produkcji tektury zwiększył się do 26%¹⁰³, jednakże nigdy nie osiągnął takiego pułapu, jakim chwaliła się wileńska gazeta. Ponadto w tym samym artykule podano, że w 1922 roku w zakładach branży papierniczej pracowało 77 robotników, a w 1928 roku aż 919, co miało świadczyć o niezwykłym rozwoju tutejszego papiernictwa¹⁰⁴. Dając wiarę przytoczonym danym, należy pamiętać, że przed pierwszą wojną światową w tutejszych papierniach i tekturowniach znajdowało pracę kilkaset osób, jednak w okresie wojny, a następnie powojennej zawieruchy wiele fabryk całkowicie zaprzestało działalności, stąd tak niskie zatrudnienie w zakładach branży papierniczej w 1922 roku.

Po zażegnaniu wielkiego kryzysu gospodarczego w papierniach Polski zachodniej i centralnej przeprowadzono wiele dużych inwestycji, w wyniku czego produkcja papieru i tektury wynosiła w 1938 roku w całym kraju 247 tysięcy ton. W województwie wileńskim w latach 30. budowano tylko jedną fabrykę tektury – w Podbrodziu, która jednak do 1939 roku nie została uruchomiona. Zatem możliwości produkcyjne przemysłu papierniczego na Wileńszczyźnie nie wzrosły w stosunku do potencjału

¹⁰⁰ Obliczenia na podstawie: *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej 1925/1926*, Warszawa 1927, s. 160–161.

¹⁰¹ Obliczenia na podstawie: *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej 1927*, Warszawa 1927, s. 171–172.

¹⁰² [b.a.], *Przemysł w woj. wileńskim*, „Kurjer Wileński” 1928, nr 209 z 13.09.1928, s. 3.

¹⁰³ Obliczono na podstawie: [b.a.], *Przemysł w woj. wileńskim* [102] oraz AAN, zespół: PZWGiC, *Sprawozdanie Związku Zawodowego Papierni Polskich za rok 1931* [52], s. 28.

¹⁰⁴ [b.a.], *Przemysł w woj. wileńskim...* [102].

osiągniętego przed wybuchem wielkiego kryzysu gospodarczego. Z powodu braku danych statystycznych dla województwa wileńskiego z końca lat 30. można jedynie szacunkowo określić potencjał produkcyjny tutejszych zakładów papierniczych na około 17–19 tysięcy ton rocznie. Faktyczna produkcja była jednak mniejsza, gdyż największa papiernia już na początku wielkiego kryzysu gospodarczego została wyłączona z eksploatacji, a w większości pozostałych zakładów eksploatowano urządzenia pamiętające jeszcze XIX wiek. Zatem faktyczny udział Wileńszczyzny w krajowej produkcji papieru i tektury pod koniec lat 30. można szacować na mniej niż 7%¹⁰⁵.

Znaczący wzrost produkcji odnotowano jedynie w kategorii tektur opakowaniowych z drewna. Nastąpiło to wyłącznie dzięki budowie nowych wytwórni w Grzegorzewie i w Nowej Wilejce. Według szacunkowych danych zakład w Grzegorzewie wytwarzał niewiele mniej tektury niż 5 fabryk założonych przed wojną łącznie. Znaczący wzrost produkcji tego asortymentu na Ziemi Wileńskiej sprawił, że region stał się ważnym w skali kraju dostawcą tektur drzewnych, a podaż tego produktu znacznie przekraczała zapotrzebowanie na rynku lokalnym. By uregulować kwestię sprzedaży tektury i wyeliminować wzajemną konkurencję, 6 fabryk z Wileńszczyzny w 1925 roku zawiązało kartel pod nazwą Tektura Sp. z o.o. W zarządzie kartelu znaleźli się właściciele wszystkich fabryk: Mieczysław Bohdanowicz – właściciel zakładu w Rajówce, Jakób Szeskin – współwłaściciel zakładu w Olkiennikach, Grzegorz Kurec – właściciel fabryki w Grzegorzewie, hrabia Jan Tyszkiewicz – właściciel zakładu w Wace Murowanej, Anna Sołtan – właścicielka zakładu w Jaszunach i M. Radecki-Mikulicz – małżonek (?) właścicielki zakładu w Platerowie. Dyrektorem kartelu był J. Szwarz¹⁰⁶. W 1930 roku do kartelu należał siódmy udziałowiec – fabryka tektury w Nowej Wilejce reprezentowana przez E. Balberyskiego¹⁰⁷.

Działalność kartelu jest stosunkowo mało znana, dlatego wymaga dalszych badań. Wiadomo jednak, że pełnił rolę biura komisowej sprzedaży – nie tylko na Wileńszczyźnie, ale również w innych częściach Polski – białej i brązowej tektury wytwarzanej przez swoich udziałowców. Ponadto zadaniem spółki była walka o umocnienie pozycji rynkowej zjednoczonych fabryk, m.in. poprzez ograniczanie importu tych asortymentów. Kartel przetrwał do 1932 roku. W następnych latach producenci tektury z województwa wileńskiego przystąpili do kartelu Centrotektura sp. z o.o., obejmującego zasięgiem całą Polskę¹⁰⁸.

Fabryki tektury drzewnej na Wileńszczyźnie, które w latach międzywojennych zwiększyły produkcję w stosunku do okresu sprzed pierwszej wojny światowej, w branży papierniczej były wyjątkiem. Wytwórstwo papieru na tym terenie zostało nawet moc-

¹⁰⁵ Obliczenia na podstawie części 3.1 i 3.2 niniejszego artykułu – tam źródła.

¹⁰⁶ *Polski przemysł i handel. Rynek polski. Księga adresowa i informacyjna przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych i finansowych Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1930, s. 347.

¹⁰⁷ *II Targi Północne w Wilnie pod patronatem Marszałka Józefa Piłsudskiego 14–28 IX 1930. Katalog – przewodnik*, Wilno 1930, reklama kartelu, nlb.

¹⁰⁸ K. Badziak, *Procesy kartelizacyjne w przemyśle celulozowo-papierniczym w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, „Przegląd Papierniczy” 1987, nr 1, s. 34–35.

no ograniczone poprzez wyłączenie z eksploatacji największej papierni – w Nowych Werkach. Papier do pisania i drukowania niezbędny dla regionu w większości dostarczały papiernie z innych części Polski. Ponadto w województwie wileńskim, pomimo dużych zasobów leśnych, nie uruchomiono żadnej wytwórni celulozy. W świetle symbolicznej wręcz produkcji papieru w Kuczkuryszkach, brak decyzji prywatnego kapitału w kwestii budowy kosztownej instalacji do chemicznego przetwarzania drewna wydaje się oczywisty. Słabą pozycję przemysłu papierniczego w województwie wileńskim należy tłumaczyć nie tylko różnicami w rozwoju gospodarczym i cywilizacyjnym tego regionu w porównaniu z Polską centralną i zachodnią. Województwo po prostu wykazywało mniejsze zapotrzebowanie na papier do pisania i drukowania niż lepiej rozwinięte regiony, m.in. z powodu niższego wskaźnika liczby mieszkańców potrafiących pisać i czytać. O ile w 1921 roku średnio w Polsce było 33,1% analfabetów, to na obszarze Wileńszczyzny aż 58,3%. W ciągu 10 lat te kłopotliwe statystyki poprawiły się, gdyż w 1931 roku w Polsce analfabetyzm dotyczył 23,1% mieszkańców, a w województwie wileńskim jeszcze 29,1%. Spośród województw wschodnich Wileńszczyzna w walce z analfabetyzmem osiągnęła największy postęp, gdyż w województwie nowogródzkim współczynnik ten wynosił jeszcze 34,9%, w wołyńskim 47,8%, a w poleskim 48,4%¹⁰⁹.

Istotną barierą w rozwoju papiernictwa w województwie wileńskim, choć zapewne dotyczyło to również innych branż, były wrogie relacje z dwoma państwami: z ZSRR graniczącym z regionem od wschodu oraz z Litwą leżącą na zachód od województwa. Przed pierwszą wojną światową zarówno Wileńszczyzna, jak i sąsiednie tereny wchodziły w skład Rosji i przez to istniały na tym obszarze powiązania gospodarcze, które po wprowadzeniu granic zostały zerwane. Szczególnie trudne dla gospodarki było sąsiedztwo z Litwą, która nie uznawała przynależności Wileńszczyzny do Polski. Wroga granica oddzieliła tereny wcześniej ściśle ze sobą powiązane gospodarczo. Wskutek przecięcia granicą rzecznych szlaków komunikacyjnych znacznemu ograniczeniu uległ transport z Wileńszczyzny w kierunku Bałtyku. Dotyczyło to spławu drewna, które tradycyjnie było ważnym produktem regionu, ale również innych wyrobów, a wśród nich tektury. Brak możliwości wywozu towarów Niemnem wpłynął na wzrost znaczenia kolei, która stała się głównym środkiem transportu dla regionu¹¹⁰. Jednak układ granic powodował, że eksportowe towary Wileńszczyzny przeznaczone na rynki zamorskie musiały omijać najkrótszą drogę przez Litwę i wożono je okrężną drogą do portu w Gdańsku, a w późniejszym czasie do Gdyni.

Słowa kluczowe: Wileńszczyzna, województwo wileńskie, okres międzywojenny, II Rzeczpospolita, przemysł papierniczy, fabryki papieru, fabryki tektury, Nowe Werki, Kuczkuryszki, Waka Murowana, Olkienniki, Rajówka, Platerów, Jaszuny, Druja, Grzegorzewo, Nowa Wilejka, Podbrodzie.

¹⁰⁹ *Mały rocznik statystyczny 1937* [31], s. 29.

¹¹⁰ A. Mielcarek, *Transport na północnym wschodzie Polski w latach 1918–1939* [w:] *Kresy Wschodnie. Gospodarcze i społeczne znaczenie...* [1], s. 224–227, 229–231.

Outline of the history of papermaking industry in the Vilnius region

Abstract

The paper describes the history of papermaking in the Vilnius region, in the years 1922–1939 forming part of the Polish state. The discussed area had papermaking traditions dating back to the 1520s, and in the 19th century numerous paper and cardboard factories were established there. After the Vilnius region was incorporated into Poland, there were paper mills active in New Verkiai and Kučkuriškės together with cardboard factories in Mūrinė Vokė, Valkininkų, Rajoūka, Platerow and Jašiūnai together with the pulp factory in Druya. In the interwar period pulp and wood cardboard factories were established here in Grigiškės and Naujoji Vilnia. A similar factory was also constructed in Pabradė, but it was not launched before 1939.

Paper mills from the Vilnius region were relatively small, and thus they did not play any major role in paper manufacturing on a national scale. The manufacturers of wood cardboard were able to gain greater importance; in 1925 they even established their own trust named Tektura Sp. z o.o. Manufacturing potential of all factories from the discussed industry in the Vilnius region in the late 1930s is estimated at 17–19 thousand tons of paper and cardboard. However, due to the fact that production capacity was used only to some extent, actual production volume was importantly lower. The share of this voivodeship in national paper manufacturing can be estimated at less than 7%.

Keywords: Vilnius region, Vilnius voivodeship, interwar period, 2nd Polish Republic, papermaking industry, paper factories, cardboard factories, New Verkiai, Kučkuriškės, Mūrinė Vokė, Valkininkų, Rajoūka, Platerow, Jašiūnai, Druya, Grigiškės, Naujoji Vilnia, Pabradė.

Translation Justin Nnorom

Überblick über die Geschichte der Papierindustrie in der Provinz Vilnius

Zusammenfassung

Die Arbeit befasst sich mit der Geschichte der Papierherstellung in der Region Vilnius, die in den Jahren 1922–1939 Teil des polnischen Staates war. In dem betreffenden Gebiet gab es bereits in den 20-er Jahren des 16. Jh. eine Papiertradition, im 19. Jh. wurden dort zahlreiche Papier- und Kartonfabriken errichtet. Nach der Eingliederung der Region Vilnius in polnisches Territorium bestanden Papierfabriken in Nowe Werki und Kuczkuryszki, Kartonfabriken in Waka Murowana, Olkienniki,

Rajówka, Platerow und Jaszuny sowie eine Zellstofffabrik in Druja. In der Zwischenkriegszeit wurden hier auch die Werke für Zellstoff und Karton in Grzegorzewo und Nowa Wilejka gegründet. In Podbrodzie wurde eine ähnliche Fabrik gebaut, die jedoch in 1939 nicht eröffnet wurde.

Die Papierfabriken in der Region Vilnius waren vergleichsweise klein und spielten daher keine große Rolle bei der Papierproduktion auf nationaler Ebene. Die Produzenten von Holzkarton waren wichtiger und bildeten bereits 1925 ein eigenes Kartell namens Tektura GmbH. Das Produktionspotenzial aller Werke des Sektors in der Provinz Vilnius Ende der 1930er Jahre wird auf 17 000 bis 19 000 Tonnen Papier und Karton geschätzt. Da die Produktionskapazität jedoch nur teilweise genutzt wurde, war die tatsächliche Produktion deutlich geringer. Es wird geschätzt, dass der Anteil der Woiwodschaft an der Papierproduktion des Landes weniger als 7% betrug.

Schlüsselbegriffe: Region Vilnius, Provinz Vilnius, Zwischenkriegszeit, Zweite Republik Polen, Papierindustrie, Papierfabriken, Kartonfabriken, Nowe Werki, Kuczkuryszki, Waka Murowana, Olkienniki, Rajówka, Platerów, Jaszuny, Druja, Grzegorzewo, Nowa Wilejka, Podbrodzie.

Übersetzt von Alexander Alisch

Náčrt dějin papírenského průmyslu ve Vilniuském vojvodství

Shrnutí

Studie se týká dějin papírenství ve Vilniuské oblasti, která v letech 1922–1939 byla součástí polského státu. Popisovaná oblast měla tradice výroby papíru sahající do dvacátých let 16. století a v 19. století zde vzniklo mnoho továren na papír a lepenku. Po připojení Vilniuské oblasti k Polsku existovaly papírny v lokalitách Nowe Werki a Kuczkuryszki a továrny na lepenku ve Waka Murowana, Olkienniki, Rajówka, Platerów a Jaszuny a také továrna na dřevovinu v Druja. V meziválečném období byly zde otevřeny továrny na dřevovinu a dřevitou lepenku v lokalitě Grzegorzewo a Nowa Wilejka. Podobná továrna se stavěla v lokalitě Podbrodzie, avšak nepodařilo se ji uvést do provozu do roku 1939.

Papírny z Vilniuské oblasti byly relativně malé, proto nehrály významnou roli ve výrobě papíru v celostátním měřítku. Většího významu dosáhli výrobci dřevité lepenky, kteří dokonce v roce 1925 založili vlastní kartel s názvem Tektura Sp. z o.o. Výrobní potenciál všech továren v pojednávaném odvětví z Vilniuského vojvodství se na konci třicátých let odhaduje na 17–19 tis. tun papíru a lepenky. Avšak vzhledem k tomu, že výrobní kapacity byly využity pouze částečně, byla skutečná výroba

mnohem nižší. Odhaduje se, že podíl vojvodství na výrobě papíru v Polsku činil méně než 7%.

Klíčová slova: Vilniuská oblast, Vilniuské vojvodství, meziválečné období, Druhá Polská republika, papírenský průmysl, továrny na papír, továrny na lepenku, Nowe Werki, Kuczkuryszki, Waka Murowana, Olkienniki, Rajówka, Platerów, Jaszuny, Druja, Grzegorzewo, Nowa Wilejka, Podbrodzie.

Překlad Otmar Robosz

Aperçu de l'histoire de l'industrie papetière dans la province de Vilnius

Résumé

L'étude porte sur l'histoire de la fabrication du papier dans la région de Vilnius, qui, dans les années 1922–1939, faisait partie de l'État polonais. La région en question avait des traditions papetières remontant aux années 1520 et, au XIXe siècle, de nombreuses usines de papier et de carton y furent installées. Après l'intégration de la région de Vilnius en Pologne, il y avait des moulins à papier à Nowe Werki et Kuczkuryszki, des usines de carton à Waka Murowana, Valkininkai, Rajówka, Platerów et Jašiūnai et une usine de pâte à papier de Drouïa. Dans l'entre-deux-guerres, les usines de pâte à papier et de carton de Grigiškės et Naujoji Vilnia y ont ouvert leurs portes. Une usine similaire a également été construite à Pabradė, mais elle fût ouverte qu'en 1939.

Les moulins à papier de la région de Vilnius étaient relativement petits et ne jouaient donc pas un rôle majeur dans la production de papier à l'échelle du pays. Une plus grande importance fut accordée aux producteurs de carton en bois qui, dès 1925, créèrent leur propre cartel sous le nom de Tektura Sp. z o.o. Le potentiel de production de l'ensemble des usines du secteur dans la province de Vilnius à la fin des années 1930 est estimé entre 17 000 et 19 000 tonnes de papier et de carton. Toutefois, comme la capacité de production était que partiellement utilisée, la production réelle a été nettement inférieure. On estime que la part de la région dans la production de papier du pays était inférieure à 7%.

Mots clés: Région de Vilnius, province de Vilnius, entre-deux-guerres, deuxième République de Pologne, industrie papetière, moulins à papier, usines de carton, Nowe Werki, Kuczkuryszki, Waka Murowana, Valkininkai, Rajówka, Platerów, Jašiūnai, Drouïa, Grigiškės, Naujoji Vilnia, Pabradė.

Traduction Katarzyna Siegel-Hertz